

Από το σχολείο ήδη μαθαίνουμε πως η ελευθερία μας σταματά εκεί που αρχίζει η ελευθερία των άλλων. Είναι μια φράση που εύκολα μπορεί να την απομνημονεύσεις αλλά δύσκολα να την εφαρμόσεις, εάν κρίνω από τις καθημερινές «συνοριακές διαμάχες» του γιου μου και της κόρης μου. Όλοι όμως θα συμφωνήσουν ότι η ελευθερία δεν μπορεί να είναι απεριόριστη και ότι ένας σοβαρός λόγος περιορισμού της είναι πως σε πολλές περιπτώσεις η κατανομή της αποτελεί παίγνιο σταθερού αθροίσματος (μια, έστω μικρή, αύξηση της ελευθερίας του ενός συνεπάγεται ανάλογη μείωση της ελευθερίας κάποιου άλλου). Ακόμα και στα πλέον φιλελεύθερα κράτη η ατομική ελευθερία δεν περιορίζεται μόνο προς χάριν της δικαιότερης κατανομής της. Δυστυχώς, υπάρχουν πολλά – ορισμένες φορές σοβαρά – επιχειρήματα για τον περιορισμό της και σε πολλές περιπτώσεις τόσο πειστικά ώστε να υιοθετούνται από αυτούς που λαμβάνουν αποφάσεις.

τα όρια της ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Αριστείδης Ν. Χατζής*

Ο John Stuart Mill στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του *Περί Ελευθερίας* (1859) είχε επισημάνει να θέσει ένα όριο στον περιορισμό της ελευθερίας, ένα διάστημα πλέον όριο (σε ελεύθερη δική μου μετάφραση):

Ο μοναδικός σκοπός χάριν του οποίου νομιμοποιείται το κράτος να περιορίσει την ελευθερία του ατόμου παρά τη θέληση του τελευταίου είναι για να αποτρέψει τη βλάβη σε άλλα άτομα. Δεν νομιμοποιείται όμως το κράτος να περιορίσει την ελευθερία του ατόμου για το «δικό του καλό» (σωματικό ή ηθικό). Δεν δικαιούται να το υποχρεώσει να κάνει ή να μην κάνει κάτι διότι υποτίθεται πως έτσι θα είναι καλύτερα για το ίδιο ή διότι θα το κάνει ευτυχέστερα ή γιατί σύμφωνα με κάποιους έτσι είναι «πιο σωστό» ή «πιο σοφό». Το άτομο είναι κυρίαρχο πάνω στον εαυτό του, πάνω στο σώμα του και στο μυαλό του.

Αυτή είναι η περίφημη «αρχή της βλάβης» (*harm principle*), η οποία ακούγεται τόσο πειστική όσο και ασαφής. Ακόμα και για έναν φιλελεύθερο που την υιοθετεί με ενθουσιασμό, η λέξη «βλάβη» είναι πολύ γενική και σίγουρα δεν μπορεί να εφαρμοσθεί μηχανιστικά, όπως ίσως ήλπιζε ο Mill. Όλοι θα συμφωνήσουν πως η ανθρωποκτονία, η κλοπή, η σωματική βλάβη και η απάτη εμπίπτουν στην έννοια της «βλάβης». Όμως, εάν αποφασίσω να κάψω την ελληνική σημαία μπροστά στον Άγνωστο Στρατιώτη ανήμερα της 25ης Μαρτίου, μπορεί να θεωρηθεί πως θλάπτω κάποιους. Εάν είμαι μέλος της Ku-Klux-Klan και κάψω σταυρούς μπροστά στα σπίτια μαύρων ή αν είμαι νεοναζιστής και παρελάσω μέσα από μια εβραϊκή συνοικία την ημέρα μνήμης του Ολοκαυτώματος. Εάν γράψω άρθρο κατηγορώντας τους Αλβανούς πως είναι

από τη φύση τους κλέφτες. Εάν αποκαλύψω σε τηλεοπτική εκπομπή το κρυφό ημερολόγιο γνωστού μόδιστρου. Εάν δεν βοηθήσω κάποιον που πνίγεται αν και θα μπορούσα να το κάνω χωρίς να κινδυνεύσω ο ίδιος. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις είναι εμφανές πως κάποιος βλάπτεται, ζημιώνεται, υποφέρει από τις πράξεις μου. Όμως ακόμα κι αν ανοίξω ένα κατάστημα πολύ κοντά σ' ένα άλλο που παρέχει παρόμοια αγαθά ή υπηρεσίες, είναι σίγουρο πως θα βλάψω τον ανταγωνιστή μου, και εάν οργανώσω ρωμαϊκά όργια στο σπίτι μου, είναι επίσης βέβαιο ότι θα ενοχλήσω πολλούς, ακόμα κι αν δεν τους προσκαλέσω ποτέ σ' αυτά.

Ακούγεται εύλογη λοιπόν η αρχή του Mill, αλλά θα πρέπει να δούμε και πώς ορίζεται η βλάβη. Ακόμα και για συνεπείς φιλελεύθερους ο ορισμός δεν είναι καθόλου εύκολος. Αρκεί να θυμηθούμε πως το 1976 η μεγαλύτερη παγκοσμίως οργάνωση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η *American Civil Liberties Union* (ACLU), έχασε σε μια μόνο μέρα το μισό της μέλη, όταν αποφάσισε να υπερασπισθεί στα δικαστήρια το δικαίωμα των νεοναζιστών να παρελάσουν στην εβραϊκή συνοικία Σκόκι του Σικάγο. Όμως, πολλές οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων (και στην Ελλάδα) ζητούν την παραδειγματική τιμωρία όσων εκφράζουν με άρθρα ρατσιστικές απόψεις στις εφημερίδες, ενώ πολλοί θα συμφωνούσαν πως το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή προηγείται του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης ακόμα και για τα δημόσια πρόσωπα.

Κανείς άλλος δεν έχει συνεισφέρει τόσο στο διάλογο για το τι είναι βλάβη και ποια είναι τα όρια της κρατικής παρέμβασης στην ατομική

The only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilized community, against his will, is to prevent harm to others.
John Stuart Mill¹

The burden of proof is on the shoulders of whomever advocates legal coercion.
Joel Feinberg²

ελευθερία όσο ο Joel Feinberg (1926-2006). Ο Feinberg δίδαξε σε πολλά αμερικανικά πανεπιστήμια (μεταξύ άλλων στο Princeton και στο UCLA) μέχρι να καταλήξει στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Αριζόνα, όπου δίδαξε για 17 χρόνια μέχρι τη συνταξιοδότησή του το 1994. Το έργο του είναι πλουσιότατο, αλλά η μεγαλύτερή του συνεισφορά βρίσκεται στη φιλοσοφία του ποινικού δικαίου. Το περίφημο τετράτομο έργο του *Τα Ηθικά Όρια του Ποινικού Δικαίου* (*The Moral Limits of the Criminal Law*) που δημοσιεύτηκε από το 1984 έως το 1993, δικαιολογημένα θεωρείται ως ένα από τα σημαντικότερα έργα φιλοσοφίας του δικαίου του 20ου αιώνα.

Ο Feinberg ως κλασικός φιλελεύθερος θεωρεί, κατ'αρχήν πως το κράτος θα πρέπει να μην περιορίζει την ελευθερία των πολιτών παρά σε πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις όπου ο περιορισμός της νομιμοποιείται από ηθικές αρχές. Ασκώντας κριτική στις θεωρίες του καθήκοντος, επαναφέρει τη συζήτηση για δικαιώματα³ θεωρώντας ότι μπορούν να απαιτηθούν σοβαρά τέσσερις περιπτώσεις στις οποίες το κράτος νομιμοποιείται να περιορίσει την ελευθερία ενός ατόμου. Πιο συγκεκριμένα όταν το άτομο:

- (1) Βλάπτει σοβαρά κάποιο άλλο ή το υποβάλει σε παράλογο κίνδυνο (αρχή της βλάβης / *harm principle*).
- (2) Προσβάλλει ένα άλλο πρόσωπο με ενέργειές του (αρχή της προσβολής / *offense principle*), του δημιουργεί δηλαδή αισθηματική ντροπή, άγχους, απδίας, αγανάκτησης, κλπ.
- (3) Βλάπτει τον εαυτό του σωματικά, οικονομικά ή ηθικά (νομικός πατερναλισμός / *legal paternalism*).
- (4) Αν και δεν βλάπτει ή ενοχλεί κανέναν, η συμπεριφορά του κρίνεται ως ανήθικη από τη κρατούσα συμβατική ηθική (νομικός ηθικισμός / *legal moralism*).

Ο Alan Wertheimer θα προσθέσει άλλους τρεις περιπτώσεις περιορισμού της ελευθερίας:

(5) Σε περίπτωση που είναι απαραίτητο για την παροχή δημόσιων αγαθών (αρχή των συλλογικών αγαθών / *collective benefits principle*).

(6) Για λόγους δικαιοσύνης (αρχή της δικαιοσύνης / *justice principle*).

(7) Για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες άλλων ανθρώπων (αρχή της ανάγκης / *need principle*).

Οι εξαιρέσεις είναι τόσες πολλές που, αν υιοθετηθούν όλες, θα μετατρέψουν την ίδια την ελευθερία σε εξαίρεση. Ο Feinberg συζητά τις τέσσερις και καταλήγει πως μόνο οι δύο πρώτες (πολύ περισσότερο η αρχή της βλάβης) νομιμοποιούν ηθικά τον περιορισμό της ελευθερίας. Για τον Feinberg, ο φιλελευθερισμός αποκλείει κάθε άλλη αρχή παρέμβασης. Πολλοί ακραίοι φιλελεύθεροι (*libertarians*) θα δέχονταν μόνο την πρώτη αρχή και μάλιστα ερμηνεύοντάς την συστατικά. Οι ωφελμιστές φιλελεύθεροι, αντίθετα, θα έβλεπαν με συμπάθεια τη δεύτερη και ιδιαίτερα την πέμπτη σε περιπτώσεις διλήμματος του φυλακισμένου.

Για τον Feinberg όμως αυτό που έχει ενδιαφέρον δεν είναι το πρόβλημα του κοινωνικού ελέγχου με όργανο το (ποινικό) δίκαιο, αλλά τα ηθικά όρια της κρατικής παρέμβασης, δηλαδή του περιορισμού της ελευθερίας από το κράτος. Σε αντίθεση με τους θετικιστές (όπως ο Hart) και τους οπαδούς του ουδέτερου φιλελεύθερου κράτους (όπως ο Rawls), ο Feinberg βλέπει την παρέμβαση αυτή ως ένα είδος επιβολής κοινώς αποδεκτών ηθικών αξιών, ιδιαίτερα των ηθικών δικαιωμάτων. Για τον Feinberg η ποινική διαδικασία είναι εγγενώς ηθική – την ονομάζει «μεγάλη ηθική μηχανή» (*great moral machine*). Το ποινικό δίκαιο δεν έχει δηλαδή ως μοναδικό στόχο να αποτρέψει τη βλάβη, αλλά και να εκφράσει την ηθική απαξίωση της συγκεκριμένης βλάβης (*expressive function of punishment*).

Έτσι, σύμφωνα με τον Feinberg, βλάβη είναι οποιαδήποτε πράξη ή παράλειψη πλήττει τις βασικές προϋποθέσεις για την ευημερία ενός ατόμου. Ο κίνδυνος της διασταλτικής ερμηνείας υπάρχει πάντα, αλλά το βάρος της απόδειξης το έχει αυτός που υποστηρίζει τον περιορισμό. Στην περίπτωση της προσβολής (*offense*) θα θέσει μια σειρά κριτηρίων (μέγεθος προσβολής, αδυναμία αποφυγής της προσβολής από το θύμα, κίνητρα του δράστη, μέγιστη δυνατή προστασία της ελευθερίας της έκφρασης κ.ά.) για να περιορίσει την εφαρμογή της κατά το δυνατόν. Απορρίπτει επίσης τον πατερναλισμό,⁴ δηλαδή την ποινικοποίηση της εκούσιας συμπεριφοράς που μπορεί να βλάψει τον ίδιο τον δράστη φυσικά, ψυχολογικά, οικονομικά, για ορισμένους ακόμα και ηθικά. Φυσικά απορρίπτει και τον νομικό ηθικισμό, σύμφωνα με τον οποίο ορισμένες πράξεις είναι τόσο εγγενώς ανήθικες ώστε πρέπει να απαγορεύονται ακόμα και αν δεν βλάπτουν ή προσβάλλουν άμεσα κάποιον και λαμβάνουν χώρα ιδιωτικά μεταξύ συναινούντων ενηλίκων.

Αυτό που προκύπτει από το έργο του Feinberg (και όσων ακολούθησαν) είναι η περιπτωσιολογική πραγμάτευση της κάθε κατηγορίας παρέμβασης και της κάθε υποκατηγορίας εξαίρεσης. Όμως δύσκολα μπορεί κανείς να παραμείνει συνεπής χωρίς κάποια στάθμιση συμπεριόντων, την οποία προσπάθησε επιμελώς να αποφύγει ο Feinberg, χωρίς απόλυτη πάντοτε επιτυχία. Άλλωστε, είναι γνωστό πως ο διάβολος κρύβεται στις λεπτομέρειες.

Το σημαντικότερο έργο του *The Moral Limits of the Criminal Law* κυκλοφόρησε από τον εκδοτικό οίκο Oxford University Press σε τέσσερις τόμους με τους εξής υπότιτλους: I. *Harm to Others* (1984), II. *Offense to Others* (1985), III. *Harm to Self* (1986), IV. *Harmless Wrongdoing* (1988). Για μια εξαιρετική παρουσίαση του θέματος, βλ. Alan Wertheimer, «Liberty, Coercion, and the Limits of the State», στο *The Blackwell Guide to Social and Political Philosophy*, Robert L. Simon, εκδ. Malden, MA: Blackwell, 2002, σ. 38-59.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Λέκτορας Φιλοσοφίας Δικαίου & Θεωρίας Θεσμών, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας & Θεωρίας της Επιστήμης (M.I.E.) του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σχόλια ευπρόσδεκτα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: ahatzis@phs.uoa.gr

¹ John Stuart Mill, *On Liberty* (ch. 1).

² Feinberg (1988: 4).

³ Ως ηθικά δικαιώματα (*moral rights*) όμως, όχι νομικά. Η διαφορά είναι σημαντική διότι θεωρεί ως βλάβη την προσβολή των ηθικών δικαιωμάτων. Εάν εννοούσε τα νομικά δικαιώματα (*legal rights*), το όλο επιχείρημα θα ήταν κυκλικό.

⁴ Ακριβέστερα, απορρίπτει τον απόλυτο πατερναλισμό (*hard paternalism*), διαχωρίζοντάς τον από τον ήπιο πατερναλισμό (*soft paternalism*) όπου η επιλογή δεν είναι εκούσια και συνειδητή.

⁵ Υποτίθεται όμως ότι προσβάλλουν έμμεσα, καταστρέφοντας τον κοινωνικό ιστό.

ΩΦΕΛΙΜΙΣΜΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ – ΣΧΟΛΙΑ

ΦΙΛΗΜΩΝ ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ

Η πλέον διαδεδομένη αντίληψη για τον Mill είναι ότι προκειται για ένα μείζονα ωφελμιστή φιλόσοφο, ο οποίος αξιολογεί τις πράξεις με κριτήριο τις συνέπειες που έχουν ως προς την προαγωγή της ηδονιστικά εννοούμενης γενικής ευτυχίας. Μια προσεκτική όμως ανάγνωση και των άλλων σχετικών έργων του αναδεικνύει μια τελειοκρατική προσέγγιση. Ο ωφελμισμός και ο ηδονισμός έρχονται να στηρίξουν, να συμπληρώσουν και να ολοκληρώσουν αυτή τη διάσταση της σκέψης του, δίδοντάς μας μια ιδιαίτερα σύνθετη και επεξεργασμένη εικόνα ατομικής ηθικής τελειότητας. Αυτό που απασχολεί τον Mill είναι ένα πρότυπο ζωής που θα συνδυάζει την καλλιέργεια του εαυτού με τη εκτέλεση των υποχρεώσεων προς τους άλλους.

Φ.Ι.

εκδόσεις ΠΟΛΙΣ

ΟΜΗΡΟΥ 32, ΤΗΛ.: 210-36 43 382, FAX: 210-36 36 501
e-mail: polis@ath.forthnet.gr